

СТОРИНКАМИ ЖИТТЄПISУ ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА (до 80-ліття загибелі у Варшавському гетто)

Якщо ти розумний, будь працюю-
тий, як бджола

(За Сенекою)

Існує загальний закон, за велінням
якого народжуються й помирають

(За Публієм)

Українсько-єврейські взаємини на Галичині, що були віддзеркален-
ням різниці статусів двох народів (євреї виступали носіями ідеалів ек-
стериторіальної нації, українці – територіальної), втручання третьої сили
– поляків (носіїв ідеалів державної нації), котра зруйнувала сприятли-
вий момент для коригування двосторонніх відносин, закладений в добу
ЗУНР – ЗОУНР, можна розглядати як різносторонній трикутник між-
етнічної взаємодії¹. З-поміж його фігурантів виокремлюється коломийський
єврей-видавець Яків Оренштайн (1875–1942), символічний «українець»
Мойсеевого визнання. Його життя і праця – персоналізований приклад
дилеми складного внутрішнього вибору між позірно декларованою поль-
ськістю та фактичним українофільством [Див.: 14, с. 428–432].

Майбутній видавець та книготорговець народився 25 лютого 1875 р.
у Коломиї. Він був п'ятою дитиною в багатодітній родині коломийських
Оренштайнів – Саула Оренштайна та Альте-Міріям з дому Готлібів. Пе-
ред ним народилися Сура, Діна, Рухель, Фейга, Хая, а після нього – Естер,
Діана, немовля жіночої статі без імені, Регіна та єдиний брат Авраам. Ким
були батьки Якова, сьогодні з'ясувати майже неможливо, як і те, чи були
вони мешканцями власне Коломиї, або якщо і були, то з якого часу. А що
прізвище батька майбутнього видавця носили чимало тогочасних єврей-
ських сімей, нині немає достатніх доказів, що коломийські Оренштайни
були споріднені з родинами знаних бродівських, жовківських та львів-
ських рабинів Орнштайнів-Брауде. Як свідчать документи, матір Якова –
Альте-Міріям – походила з містечка Кути на сучасній Івано-Франківщині.
Про батька майбутнього видавця відомо лише, що він торгував у Коломиї
книжками та папером [5а, запис № 57; 6, s. 244; 14, с. 49–50].

Про роки Оренштайнового дитинства, або ж його освіти сьогодні до-
стеменно невідомо. Він міг навчатися у Коломийській гімназії приблиз-

¹ Докл. див.: Монолатій І. *Етнопериферійність. Участь суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в міжетнічній взаємодії, міждержавних конфліктах і культурі пам'яток*. Дрогобич: Півсвіт, 2022. С. 43–62, 102–116, 157–181, 197–208, 510–514.

но від 1885 р. (маючи за плечима традиційну єврейську освіту, здобуту у хедері або іншому приватному навчальному закладі коломийської єврейської громади). А що навчання у гімназії тривало вісім років, то, ймовірно, закінчити її 1893-го. Однак натеper у спеціальних звітах про освітню діяльність Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., які містять й перелік її вихованців, згадок про майбутнього видавця немає. То ж цілком можливо, що Я. Оренштайн міг навчатися у коломийській школі фундації Гіршів, загальний курс навчання в якій був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. Досі не виявлені документальні джерела, котрі підтвердили б припущення Марії Вальо, що майбутній видавець навчався у Львівському чи Віденському університетах [10].

Про перші два десятиліття життя – роки становлення майбутнього видавця – теж немає свідчень. І лише 1898-го його прізвище знову з'являється у доступних нині документах. Зокрема 18 жовтня коломийський окружний начальник повідомляв єврейську віросповідну гміну у Ряшеві, що Оренштайнове одруження не викликає заперечення з політичних міркувань. Достеменно невідомо, чи стосувалася ця довідка відбуття Я. Оренштайном військової служби у Коломиї чи Ряшеві. На користь гіпотези, що молодий Оренштайн відбував військову службу саме у Ряшеві важливим є й той факт, що вже за кілька місяців – 26 травня 1899 р. він, після попередніх зашлюбін у коломийській головній синагозі, він одружився з Хаєю Розою Адлер (народилася 11 грудня 1875 р.). Її батьки – Маєр Адлер та Ханни Гербстманн – були ряшівськими євреями [6, с. 242, 243]. Наскільки довго Яків мешкав у Ряшеві встановити майже не можливо, однак той факт, що 11 березня 1901 р. саме тут народилася перша дитина подружжя, підтверджує його більш-менш постійне життя у цьому місті. А вже згодом – у Коломиї – у подружжя народилися син Йосиф (Юзеф) (3 грудня 1907 р. – дата, не підтверджена документально; це, скоріш за все, був 1902 або 1903 рр.) та донька Аделя (Аделіна) (помилкова дата – 28 лютого 1909 р., насправді – 20 березня 1904 р.) [14, с. 70]. Імена Оренштайнових дітей (на протигагу іменам його сестер і брата) загалом підтверджують дилему галицьких євреїв початку – 20-30-х років ХХ ст. – від асиміляції через акультурацію до полонізації.

Натеper невідомо, які були причини того, що приблизно на межі 1901–1902 рр. Я. Оренштайн знову опиняється у Коломиї, адже до того часу він мешкав у Ряшеві, де й народилася його первістка Регіна. Незаперечним фактом є лише те, що вже у перші роки нового, ХХ-го століття, він розпочинає займатися видавничою справою: спочатку як бізнес-партнер заможних коломийських євреїв, які використовували друкарський верстат, заробляючи таким чином на прожиття.

Перші Оренштайнові друки з'явилися у Коломиї, спільно із Е.Х. Хаєсом. Не маючи власної технічної бази, він користувався підтримкою місцевих єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний патронажно-клієнтальний характер видавничої справи Я. Оренштайна. Так зокрема відомою стала серія поштівок 1900-х років *Karpaty-Karpatu*, видана накладом Оренштайна та Е. Х. Хаєса. Щоправда вже за якийсь час Я. Оренштайн вже сам пропонує поліграфічні послуги. Самостійну видавничу діяльність Я. Оренштайн розпочав 1902 р.: у лютому надрукував першу серію (16 чорно-білих поштівок), у квітні – другу, у серпні – третю. Окрім цього, враховуючи великий попит на поштівки першої серії, влітку того ж року Оренштайн видав другу серію (12 чорно-білих поштівок). Разом у двох серіях 1902 р. підприємець репродукував 28 чорно-білих ілюстрацій Опанаса Сластіона до Шевченкових *Гайдамаків* [14, с. 75–77].

Шукаючи себе як повноцінного видавця, а також починаючи реалізувати «український проєкт», Я. Оренштайн у 1902 р. видає, щонайменше, дві серії поштівок, розпочинаючи таким робом свою велику просвітницьку місію. Особливе місце серед них належить поштівкам із зображеннями діячів України з княжих часів до початку ХХ ст. Наступного 1903-го, визначального у біографії Оренштайна, до скарбниці української філокартії він вніс ще дві серії кольорових поштівок з ілюстраціями до творів Миколи Гоголя. І далі упродовж «коломийської» доби свого видавничого чину він продовжував видавати серії поштівок на різну тематику (нині відомо 745, у т.ч. 520 чорно-білих, 192 кольорові та 87 одноколірних поштівок), витворивши культурний феномен коломийської філокартії.

«Хрестоматійним» для позначення старту Оренштайнової книговидавничої Одиссеї (не маючи упродовж 1902–1913 рр. власної друкарні), є 1903 р. «Першою ластівкою» книговидавничого чину Я. Оренштайна став *Народний Декляматор* – 320-ти сторінковий збірник українських поезій. Одночасно він надрукував власним накладом кольоровий *Географічний атлас* Мирона Кордуби (24 головні карти та 11 «побічних»), *Коляди й щедрівки*, кольорову серію книжечок для дітей *Образкові книжки*, а також, спільно з Кирилом Трильовським, три *Січові співаники* [14, с. 82].

Вочевидь початок Оренштайнової діяльності (який паралельно із виданням книжкової продукції українською мовою з 1903 р. за якийсь час заснував випозичально книжок і книгарню) мав добрі відгуки серед сучасників. Зокрема правила *Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kōłomyi* передбачали три платні абонементи: белетристики (повісті, поезії, драми), науковий та «мішаний» (частина книжок белетристики, частина наукового); поза Коломиєю доступні були лише абонементи бе-

летристики та «мішаний». Найбільше у цій випозичальні було видань для дітей та белетристики польською мовою [15, с. 2, 3, 15, 80].

Оскільки починаючи від 1903 р. Я. Оренштайн активно шукає той «свій» видавничий проєкт, у якому б перепліталися його фінансові, етнічні та культурні зацікавлення, знаковим стало започаткування у 1904 р., спільно з Е. Х. Хаесом, польськомовної книжкової серії *Ilustrowana Powszechna Biblioteka dla młodzieży*. У цій серії з'явилися польською повість Ю. Крашевського *Хрестоносці*, *Театр в альтанці* Ч. Бардовського, *Казки* Г. Хр. Андерсена, *Байки* Ж. Лафонтена, *Незвідані шляхи Господні* Т. Гофмана, а також збірник японських казок [14, с. 87, 88]. Принципово важливо, що Оренштайн, у своєму прагненні знайти власну «нішу» на видавничому ринку Галичини, мав попередників з-поміж польських видавців. До того ж він знав не лише тогочасні дешеві україномовні серії видавництв *Просвіта* та *Общества імени Михаїла Качковського*, а й про задуми Івана Франка про його *Міжнародну бібліотеку* та інші книжкові серії Каменяра.

Сьогодні важко віднайти ту хронологічну межу, після якої можна впевнено говорити про практичну реалізацію Оренштайнових намірів видавати власну книжкову серію. Адже вже працюючи якийсь час на видавничій ніві, Оренштайн переслідував ідею підприємства, яке б видавало періодичні й неперіодичні видання, оплачувало їхній тираж (наклад). Разом з цим поодинокі свідчення його сучасників виказують факти передусім Оренштайнового фінансового зацікавлення.

Ідею «українського проєкту» Оренштайн практично реалізував, започаткувавши книжкову серію *Загальна бібліотека*. У цьому контексті важливим є повідомлення львівського часопису *Діло*, опубліковане 19 червня 1909 р., адже від орієнтації на українсько-галицьке літературне і культурне середовища й мав залежати видавничий успіх Я. Оренштайна [11].

Видавничі засади Оренштайн оприлюднив у післямові до першої книжечки серії – праці Богдана Лепкого *Начерк історії української літератури* (1909), зазначаючи, що «не щадить «Галицька накладня» ні грошей, ані труду, щоб дати широким верствам добрі, а дешеві книжки з всіляких областей літератури та знання. Молодіж, старші люди і діди, селяни, міщани і духовні рільники й урядники, словом кождий Українець знайде ту згодом підходячу лектуру. Видавництво постарасть ся добути на світ божий не одну забуту, або тяжко доступну українську книжку, а разом з тим заповнить не одну з тих численних прогалин, особливо на полі популяризації наук, які так дошкульно, а довго ми відчували. До тої праці «Галицька накладня» зеднала собі гурт молодих українських учених, які певно не пожалують праці для такого похвального діла. Їх кличем буде: подати як найширшим верствам українського

народу добути загальної культури та викликати серед них охоту дальшого, невпинного поступу, по словам незабутнього Тараса: *І чужому научайтесь, свого не цурайтесь*» [13, с. 318–319].

Власне з цього часу й розпочинається історія найвідомішого та найуспішнішого бізнес-проєкту Я. Оренштайна – видання ним *Загальної бібліотеки*, щонайменше, як стверджували дослідники української діаспори, 113 томиків якої з’явилися друком у Коломиї до початку Великої війни 1914–1918 років. Згідно з підрахунками Марії Вальо до 1915 р., вийшло майже 120 випусків *Загальної бібліотеки* [10]. А що на обкладинках книжок з цієї серії містилася інформація про нумерацію томиків, авторів та упорядників цих видань, за моїми спостереженнями *de visu*, в Коломиї упродовж 1909–1914 років надрукували 61 окреме книжкове видання українською, у т. ч. 21 – перекладів зарубіжних авторів. Поза *Загальною бібліотекою* в Оренштайновому видавництві до початку Великої війни надрукували такі окремі книжкові видання: *Спис слів до латинських вправ для II. класи П. Мостовича* (1912), *Всесвітня Історія для висших клас середніх шкіл В. Закшевського* (1912), *Словарець до “Споминів до галлійську війну” Гая Юлія Цезара* (1912), *Оповідання з історії Австрійсько-Угорської держави А. Копистянського* (1914) та інші [Див.: 14, с. 102–109].

Життєпис видавця в роки Великої війни має чимало лакун, зокрема невідомо чи проживав він у Коломиї в 1914–1916 роках. Ймовірно, що впродовж літа (кінець червня) 1916 р. – зими-весни (лютий-березень) 1917 р. Оренштайна у Коломиї не було (до міста він повернувся, найпевніше, як звільнений з російського полону австрійський громадянин вже після російської Лютневої революції 1917 р.). Відсутність Я. Оренштайна у Коломиї може пояснити його спроба ухилиння від військової служби, про що зазначається у документах служби розвідки 7-ої австрійської армії [5b, s. 1]. Цей факт став «наріжним каменем» для пізніших обвинувачень видавця польською поліцією у 1920-х роках у шпигунській діяльності на користь Росії під час Великої війни. Покликаючись на неіснуючі сьогодні матеріали польського військового гарнізону та повітової команди державної поліції у Коломиї, польська поліція стверджувала, що Оренштайн був австрійським шпигуном і зраджував Австрію на користь Росії. За час відсутності видавця у Коломиї його майно грабували і нищили, 24 лютого 1917 р. він, за посередництвом американського дипломатичного представника, звернувся до правоохоронних органів російської адміністрації щодо розслідування цієї справи і відшкодування збитків [2a, арк. 4; 2b, арк. 9, 13, 13(зв), 14]. Однак ця заява залишилася без відповіді.

Незважаючи на складні обставини воєнного часу видавець хотів порозумітися з російською окупаційною владою. Спершу намагаючися підкреслити свою лояльність до сучасної йому російської культури, а,

фактично, переслідуючи економічний зиск, Я. Оренштайн у роки війни опублікував (з поміткою «Коломеа. Издательство Я. Оренштайна») кілька видань російською мовою (перші два, ймовірно, ще 1914-го): *Очерки по истории русской литературы* В. Саводніка, *Учебник всеобщей истории* (часть I: Древний миръ) П. Віноградова, а також ілюстровану *Красную Шапочку* (з приміткою «Кієвъ – Коломея») та інші [14, с. 138].

26 квітня 1917 р. Я. Оренштайн звернувся до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охорону усі справи, що стосуються місцевої єврейської громади. Цей епізод Оренштайнової біографії й дав почин його громадсько-політичній праці у коломийській громаді. Проте це не дало бажаних результатів: видавця так і не обрали головою єврейської общини, а нагнітання атмосфери несприйняття самого факту існування етнічного бізнесу єврейства, продовжувалося. Оренштайнові протести не мали бажаного для видавця ефекту. Справа затягувалася місцевою оціночною комісією, а тому ще 12 липня 1917 р. видавець безуспішно звертався до російського Тимчасового уряду та урядового комісара Галичини і Буковини. Тому, вкотре, головою темою його звернення було «неправне арештоване і вислане до Росії», а також свідчення видавця про пограбування його майна у Коломії солдатами 8 і 9 російських армій [2г, арк. 18].

Воєнна доба була набагато прихильнішою до політичних прагнень видавця. Травень – червень 1917 р. був насичений подіями в його житті. 13 травня 1917 р. до складу спеціального комітету забезпечення коломиїців харчами включили й Я. Оренштайна. Оскільки він користувався авторитетом у міській єврейській громаді, 20 травня видавця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «всіх повнолітніх і до громади коломийської приналежних горожан», проти чого виступили місцеві поляки. Тоді ж євреї, які приймали участь у цих зборах, на знак підтримки видавця демонстративно покинули ці збори. 27 травня його обрали одним з двох делегатів від місцевого єврейства на збори національних громад Коломії [2в, арк. 1].

Поза цим у лихоліттях Великої війни Я. Оренштайн втратив усе своє нерухоме майно, зокрема книгарню і придбану 1914 р. друкарню, тиражі виданих *Галицькою накладнею* книжок та поштівків, а також друків інших тогочасних видавництв українською та іншими мовами. Велика війна, яка ще тривала, а головним чином російські займанщини, завдали видавцеві значних матеріальних збитків. Не раніше середини липня – на початку серпня 1917 р. він виїжджає з Коломії, залишивши там свою дружину з дітьми. Перед ним стояло головне завдання – пошук книготорговельних ринків поза Галичиною [14, с. 146].

Перші відомості про перебування Оренштайна поза Коломиєю 1917 р. датовані осінню – відомо, що 19 вересня видавець вже був у Відні, однак його проживання у австрійській столиці не було надто довгим, адже вже у жовтні того ж року він опиняється вже в іншій європейській столиці – Берліні [За, арк. 58, 63, 65]. Оренштайнові подорожі восени 1917 р., вочевидь, були наслідком його контактів з представниками українських державних інституцій у Києві. До того ж видавець був знайомий з окремими київськими українцями ще до початку Першої світової війни і мав ділові стосунки зокрема з київськими книгарнями. А ще Я. Оренштайн підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгодили запропоновану ним програму українських видань, серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України, тому восени 1917 р., за домовленістю з українським урядом у Києві, Я. Оренштайн у Німеччині займався виданням українських книжок. Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань, зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін. [10, с. 257; 12, с. 275, 277].

Упродовж осені 1917 – зими, літа – осені 1918 рр. Оренштайн відвідував й інші німецькі міста – передусім Лейпциг та Вецляр, вивчаючи можливості німецьких друкарень у виданні україномовної продукції [За, арк. 67, 69, 71, 74]. На обкладинках тогочасних видань Оренштайна, поряд з вказівками на його коломийську *Галицьку накладню* містилися помітки «Українська накладня. Київ – Ляйпціг», а також англійською – «*Winnipeg, Man. Ukrainian Publisheng*». Найбільшим Оренштайновим здобутком у 1918 р. в Німеччині стало видання творів Тараса Шевченка у трьох томах, а також поем Кобзаря [Див.: 14, с. 151–157].

До практичної реалізації намірів Оренштайна популяризувати здобутки української національної культури дійшло напровесні 1918 р., коли він поїхав з Німеччини до Києва (ймовірно, через Відень). Під час свого побуту в українській столиці, Оренштайн налагодив контакти з київським видавництвом *Друкар*, яке було плеядою національно свідомих діячів української культури – тут зосібно працювали П. Зайцев, К. Широцький, Гр. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський, а також надавав професійні поради, визначав видавничі плани *Друкаря*, запропонував кредит для друкування за кордоном українських книжок. Правда через несприятливі зовнішні обставини, спільному українсько-єврейському видавничому тандему 1918 р. вдалося не багато [9а, с. 4, 5].

В цих умовах Оренштайна призначили представником Міністерства освіти – для реалізації видавничих планів 28 листопада 1918 р. йому видали спеціальне посвідчення МЗС Української Держави – для поїздок до

Галичини, Німеччини і Швейцарії [26, арк. 7]. Досі невідомо про поїздки видавця у справах Міністерства освіти до вказаних у цьому документі країн, однак його подальше перебування у Києві було мінімальним – коли на початку 1919 р. більшовики зайняли українську столицю, зв'язок між Оренштайном та київськими видавцями обірвався. Як показують нечисленні документи того часу, що стосуються Оренштайна, з початком 1919 року він постійно подорожував у пошуках кращої долі для свого підприємства – між Києвом, Станиславом, Коломиєю, Віднем та Берліном. Так на початку 1919 р. видавець міг приїхати з окупованого більшовиками Києва спочатку до Галичини (Станиславова і Коломиї), а потім у лютому виїхати через Відень до Берліна. Шлях до австрійської столиці пролягав спочатку через Стрий на Закарпаття, а вже потім через Угорщину, до Відня. У Відні Оренштайн міг зупинитися на довший час, оскільки у німецькій столиці видавець опинився тільки наприкінці літа і був там до жовтня 1919 р. [За, арк. 75, 77, 79, 81, 83; 14, с. 164–168].

З-поміж друків 1919 року найвідомішими є видання творів Т. Шевченка: *Гайдамаків*, *Кобзаря*, а також перших двох томів *Повного видання творів Тараса Шевченка* з поміткою «Коломия; Вінніпег; Київ; Ляйпціг». Поза цими виданнями Оренштайна, практично реалізованими у 1919-му, найбільшим успіхом тішилися Шевченкові *Гайдамаки* – видання тиражем три тисячі примірників, з портретом Т. Шевченка роботи внучатого небіжа Т. Шевченка Фотія Красицького, у полотняній оправі з гарним орнаментом і написом роботи Володимира Січинського, з'явилося у берлінській друкарні Карла Сабо. Сьогодні, мабуть, ніхто не розгадає тих мотивів, які підштовхнули Оренштайна до видання Шевченкових *Гайдамаків*. Їх підґрунтя – комерційний зиск від продажу вишуканого видання цього знаменитого твору Кобзаря. Ваги цьому виданню додавав й той факт, що видання 1919-го *Гайдамаків* з ілюстраціями О. Сластіона стало вперше довершеним у поліграфічному сенсі. То ж берлінське видання 1919 р. стало третім і найкращим у книговидавничому літописі *Гайдамаків* [14, с. 169–172].

В цей час подорожі видавця не обмежувалися лише Берліном (в якому він мешкав і мав склад готової продукції), а постійне чужання його над контактами з друкарями Вецляра і Лейпцига вимагало безпосередньої контролю над виготовленням книжок. Власне з цим саксонським містом пов'язане продовження (після коломиїської *Галицької накладні*) видання Оренштайнової *Загальної бібліотеки*, томики якої, у порівнянні з виданнями «коломиїської» доби, відрізнялися технікою друку та оформленням. За моїми підрахунками *de visu*, на початку 1920-х років в «новій» серії *Загальної бібліотеки* Оренштайн видав 66 окремих книже-

чок українською, у т. ч. сім – перекладів зарубіжних авторів [Див.: 14, с. 176–180], хоча їх може значно більше.

«Проукраїнське» реноме видавця-єврея давало йому можливість зберігати і підтримувати взаємини з офіційними установами незалежної України за кордоном, інтегруватися у справи військового характеру. Зокрема Оренштайн у серпні – вересні 1919 р., за дорученням посла УНР в Німеччині Миколи Порша, закуповував літаки для потреб Повітряного флоту УНР [1, арк. 60–62].

Наприкінці 1919 р. Оренштайн далі перебував у Німеччині, зокрема у Берліні, адже у січні нового, 1920-го, він кореспондує з німецької столиці як винаймач кімнати у готелі. Не маючи сталого помешкання у Берліні, видавець упродовж лютого – березня 1920 р. відвідував Лейпциг, а також Франкфурт-на-Майні та Нюрнберг. У цих німецьких містах, знаних своїми друкарськими традиціями, він шукав ймовірних бізнес-партнерів для видання української книжки. На жаль, сьогодні поки-що мало відомо, чи вдалося Оренштайнові заручитися чією небудь підтримкою – фінансовою чи технічною. І далі, у травні та липні цього року видавець безпосередньо мешкав у берлінському готелі, займаючись пошуками як авторів його друків, так і поліграфічної бази видавництва [3а, арк. 85, 87, 91, 93].

Оренштайнові пошуки закінчилися, вочевидь, ще 10 травня 1920 р., оформленням «вступного» контракту з Посольством УНР в Німеччині про передачу йому приміщення у Берліні для потреб його видавництва – на Курфюрстенштрассе, 83. Остаточну угоду про передачу видавцеві приміщення Посольства УНР в Німеччині для видавничих потреб – Я. Оренштайн як радник посольства і Р. Смаль-Стоцький як уповноважений дипломатичної установи – підписали 11 серпня, покликаючись на вже існуючі контракти від 10 травня і 7 серпня 1920 р. [4а, арк. 66, 66 (зв)]. Оскільки Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним у Німеччині до цього часу, однак, з огляду на складну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію довкола українських Визвольних змагань, не міг транспортувати свої друки в Україну, полагодити цю справу взявся С. Петлюра. Зокрема 18 травня 1920 р. службовець українського посольства у Берліні повідомляв видавця, що всі надруковані ним книжки мусять бути готові для транспортування в Україну. Йшлося про відправку до Києва п'яти вагонів друкованої продукції. Саме тому видавець тоді ж вирушив в Україну для того, щоби не лише самому переконатися у доцільності таких кроків української влади, а й стати своєрідним гарантом недоторканності свого майна. Щоправда, поїздка не принесла бажаного результату, то ж у липні 1920 р. він знову оселився у Берліні, займаючись налагодженням власної книговидавничої справи. [2а, арк. 1; 3в, арк. 1; 4б, арк. 2, 2(зв)].

У 1920 р. в Німеччині з'явилися друком знакові для *Української накладні* видання, що продовжили Оренштайнові видавничі Шевченкіяну й, почасти, започаткували Франкіяну. З цього часу можна говорити про початок офіційного видавничого літопису Оренштайна, адже *Українську накладню* зареєстрували у Берліні в торговому реєстрі 15 вересня 1920 р. Це рішення опублікували в додатку до головного торгового реєстру до *Німецького імперського бюлетеня* і *Пруського королівського бюлетеня* 23 вересня 1920 р. з приміткою «щодо Українського видавництва», яким, згідно з цими офіційними записами, керували Оренштайн та Самуель Тауб [14, с. 190].

«Реєстраційна формула» нового видавництва повторювала відому відозву, яку видавець у вересні 1920 р. розіслав українським установам і діячам Галичини та Європи, в якій повідомлялося, що *Українська накладня* займатиметься не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі: «*Стоваришення буде займатися з одного боку накладною українською справою – з другого ж вестиме розпродажу українських творів письменства, мистецтва й музики – і загалом усіх Україніки, які де тільки появились у світі. Це підприємство постало під натиском українських культурних кол та наслідком потреби й необхідности, щоб, нарешті, і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осередній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку. Провід товариства спочиває в досвідних і відповідальних фахових руках*» [За, арк. 89].

Враховуючи цю обставину, стає зрозумілою Оренштайнова поїздка до Північної Америки – в Канаду і США, адже видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців і, безумовно, що як крупний підприємець, в основі якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався налагодити свою працю не лише у Німеччині. Про Оренштайнові плани поїхати до Нового Світу свідчить й тогочасне повідомлення представника українського уряду в Берліні Євгена Левицького від 4 лютого 1921 р. Щоправда до Північної Америки видавець вибрався не раніше кінця березня 1921 р. і міг перебувати там до початку червня. До Вінніпега, у якому видавець мав свій книжковий склад ще напередодні Великої війни, він поїхав 1921-го з надією на успішну книготоргівлю. У Вінніпегу Оренштайн працював в *Українській книгарні* на Мейн-стріт. Однак його роботі постійно перешкождали співробітники польських спецслужб. Наступним пунктом цієї видавничої мандрівки став Нью-Йорк. Скоріш за все, Оренштайн зупинився там у книгарні *Українського Народного Союзу* на Севенс-стріт або у

приміщенні *Української книгарні* Василя Пуйди [2а, арк. 23, 23(зв); 3а, арк. 96, 97, 99; 14, с. 201].

Проукраїнська позиція видавця у 1918–1920-х роках не пройшла повз увагу польських можновладців. Адже враховуючи поїздки Оренштайна територією відновленої Польської республіки, зокрема з Берліна до Тарнова і Варшави у 1920-му, така активність зайве спричинялася до розслідування «політичної діяльності» видавця компетентними органами новопосталої держави [2б, арк. 21, 23, 23(зв)].

Напровесні 1920 р. Оренштайн знову опинився у Коломиї, щоби з'ясувати долю своєї власності (кам'яниць, друкарні та книгарні), що залишилася тут ще з часів Великої війни. У Коломиї видавець був не лише упродовж квітня – травня, а й у червні 1920 р., даючи пояснення новій владі щодо своєї тривалої відсутності й намагаючись переконати польських урядників у своїй лояльності новій владі. Одночасно польська поліція продовжувала розслідувати факти його ймовірної антидержавної діяльності. У лютому 1924 р. коломийський комісаріат поліції представив місцевому старосту звіт про «антидержавну діяльність» видавця [2б, арк. 2, 2(зв)].

Активність видавця на східних теренах новопосталої Польської республіки у другій половині 1924 р. завершилася для нього, фактично, фіаско його різнопланових ініціатив (зокрема участь у спробах Романа Смаль-Стоцького практично реалізувати ідею окремого українського університету в Польщі), на початку зими він повернувся до Німеччини. Щоправда він і далі не полишав надій на зміну тональності «нової» влади щодо його особи, а тому цікавився «галицькими справами» [2а, арк. 1]. Найімовірніше, що одним з проявів цього була позиція польської влади щодо етнічних акторів, одним з репрезентантів яких і був Я. Оренштайн. Зосібна, у цих обставинах, він став одним з багатьох нині майже невідомих акторів закуліся в театрі українсько-єврейських суперечностей. Так Я. Оренштайн був історично третім учасником єврейсько-українських перемовин процесу Станіслава Штайгера – через те, що він особисто добре знав, з одного боку, діячів української військової еміграції, а з другого – користувався довірою у єврейських політичних колах. Напередодні початку другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) відбулася зустріч Оренштайна з Євгеном Коновальцем та його найближчими співробітниками у *Романському кафе* в Берліні. Однак Оренштайнів авторитет в українських еміграційних колах, його свідчення про виконавця замаху, бойовика УВО Теофіла Ольшанського, не допомогли [2а, арк. 36; Див.: 14, с. 269–300].

Після невдалих спроб участі у процесі С. Штайгера й до перших 1930-

х, видавець, фактично, замовкає. А далі, рятуючи *Українську накладню* від остаточного зникнення з професійного обрїю, не дивлячись на зростаючий у Німеччині антисемітизм, йому у травні 1934-го вдалося прилучитися до *Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу*. Однак криза Оренштайнового бізнесу була відчутною, а переслідування нацистами вже стало реальністю, тому у грудні 1935 р. він повідомляв про припинення видавничої та книготорговельної діяльності у Німеччині і членства в книготорговельній спілці [7, док. від 15.05.1934 р.; док. від 05.12.1935 р.]. Окремі сподівання щодо розпродажу продукції *Української накладні* видавець покладав на Берлінську олімпіаду 1936 р. [7, док. від 03.01.1936 р.]. Справа ж примусової ліквідації Оренштайнового видавництва, яке запланували чиновники нацистського органу книготоргівлі затягувалася. У січні 1937 р. видавець повідомив керівника відомства книготоргівлі про передачу ним у власність кредитора з Польщі книжок і про те, що він більше не займатиметься книготоргівлею, а лише ліквідацією підприємства. Упродовж 1937 р., особливо влітку, документи відділу книготоргівлі Імперського відомства у справах книгодрукування рясніють фактами щодо «усунення єврейського впливу – Яків Оренштайн» або «Єврейське питання. Яків Оренштайн». В німецьких документах вказувалося, що Оренштайн є боржником (12 тис. райхсмарок, з них 7 тис. – в Польщі, а 5 тис. – в інших країнах), а тому сума боргу має бути перенесена, з дозволу земельного податково-фінансового управління, як іпотека на будинок (Курфюрстенштрасе, 83), який належав видавцю [7, док. від 19.01.1937 р.; док. від 28.08.1937 р.; док. від 15.09.1937 р.; док. від 23.12.1937 р.; док. від 03.02.1938 р.; док. від 18.02.1938 р.].

Нині також невідомо, коли саме Оренштайн залишив Німеччину. Нині про це не надто переконують німецькі документи 1940 р., в яких згадується видавець, адже у них не має достатніх доказів того, що він і далі мешкав у Берліні. У той час Оренштайна торкнулася й інша проблема – реляції доньки Івана Франка – Анни Франко-Ключко, яка тоді проживала у Відні. Свої запити вона скеровувала до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні упродовж серпня – жовтня 1940 р. [7, док. від док. від 26.08.1940 р.; 16.09.1940 р.; док. від 02.10.1940 р.]. Їх головною темою було майно *Української накладні*. У відповіді чиновника Імперського відомства у справах книгодрукування зазначалося єдине, що *Українська накладня* припинила роботу 22 жовтня 1937 р. Франкові ж доньці йшлося не про майно саме видавництва, а помешкання видавця, оскільки свого часу там містилася українська військово-санітарна місія, в якій й працювала А. Франко-Ключко. Адже, з другого боку, Оренштайнове майно мали перейти українській громаді Берліна, зокрема українським греко-католикам [Зб, арк. 1, 1(зв); 3в, арк. 9, 9(зв)]. Відомий інший

факт: до червня 1940 р. Український центральний комітет (УЦК) в Генеральній Губернії, комплектуючи книгозбірні для «Українських освітніх товариств», використав видання Оренштайнового підприємства, частково їх розпродавши для потреб культурного фонду УЦК [14, с. 372].

Кінець 1940-го залишив позаду реалії Оренштайнового життя в умовах гітлерівської Німеччини, а також серед сусідів, близьких друзів та ділових партнерів. З кінця 1938-го – часу переїзду Оренштайна до Варшави (в якому у 1930-х жив і працював його син Йосиф) він, як і тисячі євреїв польської столиці під час Другої світової війни, був приречений на боротьбу за фізичне виживання [Див.: 14, с. 373–394]. А що практична конкретизація антисемітського напрямку у політиці нацистів передбачала створення гетто для зосередження у них євреїв, їх цілковита ізоляція у Варшаві розпочалася у жовтні 1940 р. Сьогодні немає достовірних відомостей про обставини того, коли саме видавець опинився у варшавському гетто. За деякими свідченнями, це відбулося наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. [9б, с. 6]. Ймовірно, видавець та його рідні (дружина і донька Регіна, які, найімовірніше, переїхали разом з ним з Берліна до Варшави) були очевидцями *Великої акції переселення*, яку провели нацисти у гетто упродовж літа – початку осені 1942 р. для депортації євреїв до табору смерті Трєблінка. Їхнє життя трагічно закінчилося 12 вересня розстрілом у Варшаві. Інші представники Оренштайнової сім'ї – син Йосиф та донька Аделя – загинули 12 березня 1943 р. у Львові [8а; 8б].

Підсумовуючи мовлене про Я. Оренштайна, варто пам'ятати таке. По-перше, Я. Оренштайн ніколи не був українцем за вибором, а той факт, що його «український» проєкт, окрім польського чи російського, виявився найуспішнішим, був наслідком вдалої кон'юнктури і/або геополітичних і геокультурних обставин. По-друге, Я. Оренштайн у своєму неспокійному житті був австрійцем, поляком, німцем чи навіть росіянином не зі свідомого вибору, а через зовнішні обставини, з потреби – державної, територіальної чи географічної належності, чи життєвої небезпеки. І завжди він був австрійським, польським чи німецьким євреєм, але жодного разу – євреєм українським. По-третє, Оренштайнова ідентичність була, назагал, «збентеженою», як і політичні інститути і процеси, в рамках йому випало жити, працювати і загинути.

Однак все вище мовлене не заперечує того факту, що Я. Оренштайн став талановитим організатором українського культурного життя початку – першої третини ХХ ст., її «соборником», який активно поєднував через свою бізнес-діяльність національні інтереси півдавстрійських і підросійських українців. Ця обставина записала його на скрижалі історії України і українців, як вдалого менеджера і промотора української наці-

ональної культури в умовах її бездержавности, зберігаючи за ним почесне звання «українця Мойсеевого визнання». Відтак життя і діяльність коломийця за народженням і українця за цінностями Якова Оренштайна (1875–1942), у 80-ліття його загибелі у Варшавському гетто, заслуговують на вічну пам'ять усіх людей доброї волі та сучасних архітекторів українсько-єврейського діалогу.

Література та жерела

1. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6. Спр. 59881-фп., Т. 72-б.
 2. Державний архів Івано-Франківської області: а) Ф. 2. Оп. 1. Спр. 245; б) Ф. 8. Оп. 1. Спр. 8; в) Ф. 605. Оп. 1. Спр. 263; г) Ф. 607. Оп. 1. Спр. 28.
 3. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України: а) Ф. 11. Оп. 1. Спр. 2031; б) Ф. 258. Оп. 1. Спр. 594; в) Ф. 258. Оп. 1. Спр. 764. П. X.
 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: а) Ф. 3619. Оп. 1. Спр. 17; б) Ф. 3619. Оп. 2. Спр. 5.
 5. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: а) Zesp. 300. Sygn. 392. Mkf. 76542; б) Zesp. 328. Sygn. 199.
 6. Archiwum Państwowe w Rzeszowie. Zesp. 533. Sygn. 4.
 7. Das Bundesarchiv, R9361(Sammlung Berlin Document Center)-V/8796(Orenstein, Jacob. Geschäftsführer der Fa. Ukrainischer Verlag GmbH., Berlin. Volljude. Buchhandlung und Verlag).
 8. Yad Vashem Archives: а) copy of doc. No 98977933#1; б) copy of doc. No 98977933#2 in conformity with the ITS Archives.
- * * *
9. Биковський Л. Яків Оренштайн. *Наша Батьківщина* (Нью-Йорк). 1963. № 21–22. 11 травня; № 24–25. 15 червня.
 10. Вальо М. Оренштайн Яків. *Енциклопедія історії України: у 10-ти томах* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 7 (Мл – О). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 631–632.
 11. Загальна Бібліотека. *Діло* (Львів). 1909. 19 червня.
 12. Колянчук О. Яків Оренштайн (1875–1944). Видатний український книговидавець єврейського походження. *Український альманах*. Варшава, 2014. С. 275–277.
 13. Лепкий Б. *Начерк історії української літератури*. Книжка I (до нападів Татар). Коломия [1909].
 14. Монолатій І. *Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеевого визнання Яків Саулович Оренштайн*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015.
 15. *Katalog Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kołomyi*. Kołomyia, 1914.